

УДК: 159.923: 612.017

© Фальова О.Є., Ніколаєнко С.О. 2016 р.

orcid.org/0000-0001-5983-0090

orcid.org/0000-0002-8976-9806

dx.doi.org/10.5281/zenodo.44910

О.Є. Фальова, С.О. Ніколаєнко
Національний педагогічний університет
імені Г.С.Сковороди, м. Харків;
Коледж текстилю та дизайну, м. Харків

ВЗАСМОЗВ'ЯЗОК РІВНЯ СУБ'ЄКТИВНОГО КОНТРОЛЮ І ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ ЖІНОК З КРИЗИСНИХ СІМЕЙ, РОЗЛУЧЕНИХ ЖІНОК ТА ЖІНОК ЗІ ЗВИЧАЙНИХ СІМЕЙ

У статті проведений порівняльний аналіз зв'язків рівня суб'єктивного контролю з особистісними якостями (16 – факторний опитувальник Р.Б.Кеттелла) у обстежених жінок 29-56 років загальною кількістю 454 особи. До складу вибірки увійшли 224 жінки з кризисних сімей, 104 розлучених жінки. Групу порівняння склали 126 жінок зі звичайних сімей. Аналіз результатів виявив наявність значущих кореляцій шкал локусу контролю та факторів особистісного опитувальника Р.Б.Кеттелла у досліджуваних групах жінок. Найбільша кількість зв'язків виявлена в групі жінок з кризисних сімей.

Ключові слова: рівень суб'єктивного контролю, відповідальність, психологія середовища, структура особистості, особистісні якості жінок.

Е.Е. Фалёва, С.А. Николаенко

ВЗАИМОСВЯЗЬ УРОВНЯ СУБЪЕКТИВНОГО КОНТРОЛЯ И ЛИЧНОСТ- НЫХ КАЧЕСТВ ЖЕНЩИН ИЗ КРИЗИСНЫХ СЕМЕЙ, РАЗВЕДЕННЫХ ЖЕНЩИН И ЖЕНЩИН ИЗ ОБЫЧНЫХ СЕМЕЙ

В статье проведен сравнительный анализ связей уровня субъективного контроля с личностными качествами (16 – факторный опросник Р. Б. Кэттелла) у обследованных женщин 29-56 лет общей численностью 454 человека. В состав выборки вошли 224 женщины из кризисных семей, 104 разведенные женщины. Группу сравнения составили 126 женщин из обычных семей. Анализ результатов выявил наличие значимых корреляций шкал локуса контроля и факторов личностного опросника Р. Б. Кэттелла в исследуемых группах женщин. Наибольшее количество связей выявлено в группе женщин из кризисных семей.

Ключевые слова: уровень субъективного контроля, ответственность, психология среды, структура личности, личностные качества женщин.

H.Y. Falyova, S.A. Nikolaienko

INTERCONNECTION OF SUBJECTIVE CONTROL LEVEL AND PERSONAL QUALITIES OF WOMEN FROM THE CRISIS FAMILIES, DIVORCED WOMEN AND WOMEN FROM ORDINARY FAMILIES

Comparative analysis of connections of subjective control level with personal qualities (16-factors questionnaire of R.B.Kettell) of studied women 29-56 years old and total quantity 454 persons was made in the article. Excerption includes 224 women from the crisis families, 104 divorced women. The group of comparison includes 126 women from ordinary families.

Analysis of results detected the existence of meaningful correlations of locus control scales and factors of personal questionnaire of R.B.Kettell at the studied groups of women. The largest quantity of connections was detected at the group of women from the crisis families.

Keywords: subjective control level, responsibility, environmental psychology, structure of personality, personal qualities of women.

Актуальність проблеми. Останні десятиріччя вітчизняні та зарубіжні дослідники проявляють інтерес до духовних аспектів людського існування (К.О. Абульханова-Славська, Б.С. Братусь, М.Я. Дворецька, Д.О. Леонтєв, К. Муздибаєв, Т.В. Слотіна та ін.). Складові духовної сфери особистості включають ціннісні, смисложиттєві орієнтації, уявлення про свободу, відповідальність, рівень суб'єктивного контролю, тобто те, що відповідає потребам людей в емоційній насиченості їх життя, в самореалізації [4; 5]. Наша робота виконувалась як частина більш глобального дослідження, що стосується проблем жінки в кризисних станах та її самореалізації, яка здійснюється, зокрема, за допомогою власних зусиль [7; 8]. Тому важливим було розглянути суб'єктивний контроль в контексті стійкості та рухливості людини як психологічної системи, що самоорганізується; розширити розуміння таких феноменів як суб'єктивний контроль та особистісні якості в контексті проблеми самоактуалізації, самореалізації, які детермінують активність жінки [6; 9]. Важливість досліджених питань обумовлюється і тим фактом, що воно направлено на вирішення іншої важливої проблеми: проведення досліджень, які б давали можливість відкрити шляхи розвитку самоактуалізованої, самореалізованої особистості.

Постановка та розробленість проблеми. Л.Ф. Бурлачук, О.Ю. Коржова (1998) підкреслювали, що не можливо зрозуміти особистість, поза ситуацією, в якій вона знаходиться, оскільки між людиною та умовами її життя існує нерозривний зв'язок. Крім того, треба враховувати той факт, що сприйняття людини відбувається у складних конструктах типу «людина в ситуації», тому спілкування є достатньо ефективним без урахування окремих особистісних рис людини. Однак коли нам треба охарактеризувати людину, то ми використовуємо, як правило, особистісні риси, якості характеру. Дослідники звертають увагу на нову галузь досліджень: психологію середовища або психологічну екологію (environmental psychology), засновником якої вважається Р. Баркер (R. Barker) [2].

Проблеми, які розглядаються психологією середовища стосуються вивчення особистості у реальному житті. Середовище розуміється як комплекс певних умов, зовнішніх сил, стимулів, які впливають на індивіда. Досліджуючи окремі питання особистості, вчені часто забували про існування зв'язку між людиною та умовами її життя. Тобто, без з'ясування конкретної життєвої ситуації, неможливо коректно оперувати поняттями особистості та поведінки.

Саме тому, важливо зрозуміти різницю у певних особистісних якостях та власної відповідальності у жінок, які знаходяться у конкретних життєвих ситуаціях: у жінок з кризисних сімей, розлучених жінок, тобто осіб, яких можна віднести до груп ризику, та порівняти їх з жінками, яких умовно можна віднести до звичайних сімей.

Вивчаючи феномен відповідальності, Т.В. Слотіна, відзначила, що, питання про категоріальний склад «особистості» до тепер є невизначеним. При дослідженні відповідальності ми також знаходимося у складній ситуації, бо неясно що ми вивчаємо: рису особистості, її властивість, почуття (відповідальності, вини), системний акт, відношення, або ж спосіб існування особистості (Д.О. Леонтьєв) [5].

Локус контролю (*від лат. locus – місце, місце розташування і франц. controle – перевірка*) це центральний конструкт теорії соціального навчання, основне теоретичне поняття моделі особистості Дж. Роттера. Рівень суб'єктивного контролю детермінує внутрішню або зовнішню направленість людини по відношенню до значущих подій її життєдіяльності і є показником самосвідомості, певним чином впливаючи на адекватність, стійкість самооцінки, самооставлення [1].

Мета статті – провести аналіз та виявити закономірності зв'язків шкал рівня суб'єктивного контролю з особистісними якостями жінок з кризисних сімей, розлучених жінок та жінок зі звичайних сімей.

Контингент та методи дослідження. Для досягнення поставленої мети у 2010 – 2014 рр. були обстежені жінки 29-56 років загальною кількістю 454 особи. До вибірки увійшли 224 жінки з кризисних сімей, 104 розлучених жінки. Групу порівняння склали 126 жінок зі звичайних сімей. Одержані результати були піддані математико-статистичній обробці за допомогою кореляційного аналізу на базі пакету SPSS 21. Обстеження жінок проводилось за методиками: рівень суб'єктивного контролю (РСК) та 16 – факторний опитувальник Р. Кеттелла.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Ми провели аналіз значущих взаємозв'язків шкал суб'єктивного контролю зі шкалами 16 – факторного опитувальника Р. Кеттелла у групі досліджуваних *жінок з кризисних сімей*. Аналіз показав, що високий рівень загальної інтернальності досліджуваних цієї групи передбачає високий

рівень товариськості, відкритості, природності, готовності до співробітництва (А – замкнутість/товариськість, 0,166, $p < 0,05$), моральних якостей, емоційної стійкості, зрілості, орієнтації на реальність (С – емоційна нестабільність/ стабільність, 0,371, $p < 0,01$). Шкала загальної інтернальності у жінок з кризисних сімей характеризується також через зв'язок з фактором В (інтелект) (0,186, $p < 0,01$), тобто чим вищим є рівень загальної інтернальності, тим більш високий рівень загальної вербальної культури, навченості, розвинуте абстрактне мислення, кмітливості мають жінки цієї групи.

Високий рівень загальної інтернальності взаємообумовлений з самостійністю, незалежністю, наполегливістю, упертістю, напористістю, нормованістю, іноді конфліктністю та агресивністю, схильністю до авторитарної поведінки, відмовою від визнання зовнішньої влади у жінок з кризисних сімей (Е – підпорядкованість/домінантність, 0,254, $p < 0,01$). Загальна інтернальність розкривається також через взаємообумовленість з особистісними характеристиками жінок, які характеризують ступень активності в соціальних контактах: сміливість, активність, готовність до ризику, здатність приймати самостійні рішення, схильність до прояву лідерських якостей (Н – боязкість/сміливість, 0,396, $p < 0,01$). Треба урахувати той факт, що цей фактор має генетичне походження і відображає активність організму і особливості темпераменту.

Здатність жінок з кризисних сімей взяти на себе відповідальність за те, що з ними відбувається зменшує показники за фактором L – (довірливість/підозрілість) (-0,402, $p < 0,01$). Р. Кеттелл назвав цей фактор *alaxia* (L-) – *protensia* (L+), захист, внутрішня напруга. Високі показники за цим фактором можуть корелювати з невротичними характеристиками. Низькі показники характеризують відкриту особистість, схильну до лагідності, терпимості, поступливості, конформізму. Тобто здатність брати на себе відповідальність у жінок з кризисних сімей може бути пов'язана з почуттям власної незначущості, про що свідчить саме фактор L- [3].

Високий рівень загальної інтернальності у жінок з кризисних сімей передбачає низький рівень за фактором N (прямолинійність/дипломатичність) (-0,172, $p < 0,01$). Фактор орієнтований за вимір відношення особистості до людей і навколишньої дійсності. Люди з низькими показниками за фактором N повільні, консервативні, відкриті, наївні, прямолинійні, емоційні, безпосередні, перешкоджають прийняттю рішень групою.

Здатність жінок з кризисних сімей взяти на себе відповідальність за те, що з ними відбувається зменшує показники за шкалами: О (спокій/тривожність) (-0,357, $p < 0,01$), Q₄ (розслабленість/напруженість) (-0,350, $p < 0,01$), тривожність/ пристосування (-0,727, $p < 0,01$). Низькі показ-

ники за шкалою О характеризують людей, які «управляють своїми невдачами», можуть справлятися з ними, на відміну від тих, хто переживає невдачі як внутрішній конфлікт. Високі показники за фактором Q_4 інтерпретуються як енергетична збудженість, іноді цей стан може перетворитися на психосоматичне порушення, низькі оцінки є характерними для людей з невисоким рівнем мотивації досягнень. Середні показники говорять про оптимальний емоційний тонус і стресостійкість. Фактор тривожність/приспосовування — це фактор другого порядку, який виступає у якості показника особистісного рівня тривожності. Аналіз структури фактору показує, що один й той же рівень тривожності може пояснюватись різною комбінацією значень 6-ти факторів першого порядку, які всі присутні у характеристиці досліджуваної групи жінок з кризисних сімей. Первинний фактор О — центральний у даному факторі другого порядку. Коли він виступає як первинний, то відображає стан тривожності, у комбінації з факторами С, Н, L, Q_4) віддзеркалює характерологічний рівень тривожності. При цьому, змістовні компоненти тривожності можна поділити на дві групи: фактори, які описують емоційні переживання (Н, L, О, Q_4) і фактори контролю над емоціями і поведінкою С і Q_3 . Це указує на два різних механізми розвитку і компенсації тривожності і, на думку Кеттелла, відображає саморегуляцію особистості [3].

Високий рівень загальної інтернальності у жінок з кризисних сімей корелює з високим рівнем таких соціально схвалюваних характеристик, як самоконтроль, наполегливість, свідомість, схильність до дотримання етикету (Q_3 – самоконтроль, 0,286, $p < 0,01$). Важливо, що для відповідності таким стандартам, від людини потрібно застосування певних зусиль, наявність чітких принципів, переконань і урахування суспільної думки. Тобто фактор Q_3 вимірює рівень внутрішнього контролю поведінки, інтегрованість особистості. Фактор характеризує усвідомленість людини у регулюванні сили «Я» (фактор С). Саме цей фактор є найбільш важливих для прогнозу успішної діяльності.

Здатність жінок з кризисних сімей взяти на себе відповідальність за те, що з ними відбувається розкривається також через взаємообумовленість з фактором другого порядку інтро/екстраверсія (0,406, $p < 0,01$). Цей фактор є квінтесенцією того поняття, яке, починаючи з робіт К. Юнга, Г. Айзенка й Р. Кеттелла, визначає спрямованість особистості на внутрішні переживання або зовнішні події. Первинні фактори, що входять у цей фактор, в основному характеризують особливості спілкування: міжособистісного (фактор А), соціального (фактор Н), експресивності спілкування (фактор F), а також особливості поведінки в соціальних групах: підпорядкованість/домінантність (фактор Е) і конформізм/нонконформізм (фактор Q_2). Фактори А і Q_2 задають ступінь привабливості, бажаності спілкуван-

ня, а фактори Е, F і Н є показниками здатності реалізувати потребу в спілкуванні. У цілому визначається загальна спрямованість особистості зовні або на внутрішні переживання і якісна змістовна насиченість цієї спрямованості.

Розглянемо, яким чином інші шкали локусу контролю корелюють з особистісними якостями жінок з кризових сімей.

У шкали інтернальності в галузі досягнень відзначений зв'язок зі шкалами: А (замкнутість/товариськість) (0,166, $p < 0,05$), В (інтелект) (0,177, $p < 0,01$), С (емоційна нестабільність/стабільність) (0,280, $p < 0,01$), Е (підпорядкованість/ домінантність) (0,243, $p < 0,01$), Н (боязкість/сміливість) (0,330, $p < 0,01$), L (довірливість/ підозрілість) (-0,323, $p < 0,01$), О (спокій/тривожність) (-0,387, $p < 0,01$), Q₃ (самоконтроль) (0,223, $p < 0,01$), Q₄ (розслабленість/ напруженість) (-0,280, $p < 0,01$), тривожність/ пристосування (-0,611, $p < 0,01$), інтро/екстраверсія (0,324, $p < 0,01$).

Шкала інтернальності в галузі невдач, аналогічно шкалі інтернальності в галузі досягнень, характеризується через взаємозв'язок з такими шкалами: А (замкнутість/товариськість) (0,150, $p < 0,05$), В (інтелект) (0,140, $p < 0,05$), С (емоційна нестабільність/стабільність) (0,283, $p < 0,01$), Е (підпорядкованість/домінантність) (0,243, $p < 0,01$), Н (боязкість/сміливість) (0,361, $p < 0,01$), L (довірливість/ підозрілість) (-0,366, $p < 0,01$), О (спокій/тривожність) (-0,296, $p < 0,01$), Q₃ (самоконтроль) (0,280, $p < 0,01$), Q₄ (розслабленість/напруженість) (-0,356, $p < 0,01$), тривожність/ пристосування (-0,655, $p < 0,01$), інтро/ екстраверсія (0,371, $p < 0,01$).

Аналіз результатів дослідження показав наявність значущих кореляцій рівня відповідальності жінок з кризових сімей за сімейні відносини, що склались, з такими шкалами: А (замкнутість/товариськість) (0,146, $p < 0,05$), В (інтелект) (0,131, $p < 0,05$), С (емоційна нестабільність/стабільність) (0,265, $p < 0,01$), Е (підпорядкованість/ домінантність) (0,241, $p < 0,01$), Н (боязкість/сміливість) (0,309, $p < 0,01$), L (довірливість/підозрілість) (-0,327, $p < 0,01$), N (прямолінійність/ дипломатичність) (-0,154, $p < 0,01$), О (спокій/тривожність) (-0,350, $p < 0,01$), Q₃ (самоконтроль) (0,279, $p < 0,01$), Q₄ (розслабленість/напруженість) (-0,305, $p < 0,01$), тривожність/ пристосування (-0,619, $p < 0,01$), інтро/екстраверсія (0,328, $p < 0,01$).

Найменша кількість зв'язків відзначена за шкалами інтернальності в галузі міжособистісних відносин та здоров'я. Шкала інтернальності в галузі міжособистісних відносин характеризується через зв'язок зі шкалами: О (спокій/тривожність) (-0,173, $p < 0,01$) та тривожність/пристосування (-0,137, $p < 0,05$). Шкала інтернальності у відношенні здоров'я корелює зі шкалою Н (боязкість/сміливість) (0,132, $p < 0,05$) та шкалами другого порядку: інтро/екстраверсія (0,160, $p < 0,05$) і емоційна урівноваженість (0,164, $p < 0,05$). Високі показники фактору емоційної урівноваженості ха-

характеризують заповзятливу, рішучу й гнучку особистість, але якщо виникають труднощі, то вони викликають швидку дію без достатнього міркування. Люди з низькими показниками можуть відноситись до типу незадоволених і фрустрованих осіб, які мають тенденцію зазнавати труднощів у зв'язку з емоційністю, що проявляється у всьому.

Шкала інтернальності в галузі виробничих відносин корелює з такими шкалами: А (замкнутість/товариськість) (0,133, $p < 0,05$), В (інтелект) (0,139, $p < 0,05$), С (емоційна нестабільність/стабільність) (0,338, $p < 0,01$), Е (підпорядкованість/домінантність) (0,212, $p < 0,01$), Н (боязкість/сміливість) (0,379, $p < 0,01$), L (довірливість/підозрілість) (-0,406, $p < 0,01$), N (прямолинійність/дипломатичність) (-0,161, $p < 0,05$), О (спокій/тривожність) (-0,339, $p < 0,01$), Q₃ (самоконтроль) (0,295, $p < 0,01$), Q₄ (розслабленість/напруженість) (-0,300, $p < 0,01$), тривожність/приспособування (-0,687, $p < 0,01$), інтро/екстраверсія (0,356, $p < 0,01$).

Аналіз значущих взаємозв'язків шкал локусу контролю зі шкалами 16 – факторного опитувальника Р. Кеттелла в групі *розлучених жінок* показав, що шкала загальної інтернальності характеризується через зв'язок з фактором тривожність/приспособування (-0,231, $p < 0,05$). У шкали інтернальності в галузі досягнень відзначений зв'язок зі шкалами Q₂ (конформізм/нонконформізм) (-0,200, $p < 0,05$) та підпорядкованість/незалежність (-0,223, $p < 0,05$).

Високий рівень відповідальності розлучених жінок за сімейні відносини, що склались, розкривається через взаємообумовленість зі шкалою С (емоційна нестабільність/стабільність) (0,196, $p < 0,05$). Здатність розлучених жінок визначати свій психологічний статус у колективі, визивати до себе повагу та симпатію співвідноситься з високим рівнем показників за шкалою Q₃ (самоконтроль) (0,234, $p < 0,05$). Відповідальність розлучених жінок за своє здоров'я корелює з фактором G (нормативність поведінки) (0,207, $p < 0,05$). Цей фактор характеризує особливості емоційно-вольової сфери (наполегливість/ організованість, безвідповідальність/ неорганізованість) і особливості регуляції соціальної поведінки (прийняття або ігнорування загальноприйнятих моральних правил і норм). Психоаналітики інтерпретують цей фактор як високе або низьке супер-его. Високі оцінки можуть характеризувати не тільки виражені вольові риси особистості, але й схильність до співробітництва й конформізму.

Аналіз значущих взаємозв'язків шкал локусу контролю зі шкалами 16 – факторного опитувальника Р. Кеттелла в *групі жінок зі звичайних сімей* показав, що шкала загальної інтернальності (-0,193, $p < 0,05$) та шкала інтернальності в галузі виробничих відносин (-0,180, $p < 0,05$) корелює з фактором Q₂ (конформізм/нонконформізм). Р. Кеттелл вважає, що цей фактор є «мислячою інтроверсією» і у формуванні такої моделі поведінки

істотну роль відіграють як сімейні, так і суспільні традиції. Людей з Q₂+ характеризує досить високий ступінь усвідомленості у виборі лінії поведінки, незалежність, орієнтація на власні рішення, самостійність, прагнення мати власну думку. Низькі оцінки за цим фактором характеризують особистість залежну від думок і вимог групи, орієнтація на суспільну думку, низька самостійність. Слід особливо відзначити той факт, що показники за цим фактором можуть характеризувати певну соціабельність особистості й мають зв'язок із критеріями реального життя. Шкала інтернальності в галузі невдач характеризується через взаємообумовленість з фактором О (спокій/ тривожність) (-0,184, p<0,05).

Висновки. Аналіз результатів дослідження показав наявність значущих кореляцій рівня суб'єктивного контролю зі шкалами 16 – факторного опитувальника Р. Кеттелла у досліджуваних групах жінок. Найбільша кількість зв'язків виявлена в групі жінок з кризисних сімей. У жінок з кризисних та звичайних сімей, на відміну від розлучених жінок, відсутній зв'язок з фактором нормативності поведінки. У жінок з кризисних сімей відсутні кореляції рівня суб'єктивного контролю з фактором конформізму/нонконформізму, які виявлені в двох інших групах. У жінок з кризисних сімей існують зв'язки, на відміну від двох інших груп, з факторами замкнутості/товариськості, інтелекту, підпорядкованості/домінантності, боязкості/смівливості, довірливості/ підозрливості, прямолінійності/дипломатичності, розслабленості/напруженості, інтро/екстраверсії та емоційної урівноваженості. У жінок зі звичайних сімей виявлено найменша кількість зв'язків рівня суб'єктивного контролю з особистісними факторами. У жінок цієї групи не виявлені кореляції, які були б характерними тільки для цієї групи жінок.

Література

- 1.Бокова О.А. К вопросу о теоретических основах изучения психологических феноменов ответственности и локуса контроля / О.А. Бокова // Мир науки, культуры, образования / Горно-Алтайский государственный университет. — Горно-Алтайск, 2014. — Вып 5 (48). — С. 181-183.
- 2.Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций / Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. — М.: Рос. пед. агентство, 1998. — 263 с.
- 3.А.Н. Капустина Многофакторная личностная методика Р. Кэттелла / Капустина А. Н. — СПб.: Речь, 2001. — 112 с.
- 4.Седих К.В. Криза сім'ї середнього віку. друк. / К.В. Седих // Сучасні проблеми сімейної системної психотерапії: тез. доп. — Київ, 2003. — С. 26-31.
- 5.Слотина Т.В. Психология личности / Т.В. Слотина. — СПб.: Питер, 2008. — 304 с.

6. Фальова О.Є. Причини та наслідки кризисних станів жінок / О.Є. Фальова // Психологічні перспективи / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. — Луцьк, 2015. Вип. 25. — С. 240-256.

7. Фальова О.Є. Проблема самореалізації особистості жінки в закордонній психології / О.Є. Фальова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Сер. Психологія. — Х.: ХНПУ, 2011. — Вип. 43. Ч.1. — С. 192-199.

8. Фальова О.Є. Самореалізація особистості жінки в концепціях вітчизняної психології / О.Є. Фальова, М.В. Маркова // ХНУ імені В.Н.Каразіна. — Х.: ХНУ, 2012. — № 985. — С. 26-30

9. Хомуленко Т.Б. Психологічне підґрунтя явища торгівлі жінками: аналіз у контексті гендерної демократії / Т.Б. Хомуленко // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. — К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2003. — С. 112-121.